

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته ادبیات فارسی

فرهنگ لغات ، اصطلاحات و ترکیبات دشوار

دیوان عثمان مختاری

به کوشش

قدرت الله انوری

استاد راهنما

دکتر زهرا ریاحی زمین

بهمن ماه ۱۳۹۱

به نام خدا

اظهارنامه

اینجانب قدرت الله انوری دانشجوی (۸۹۹۵۹۲) رشته ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی اظهار می کنم که این پایان نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده ام، نشانی دقیق و مشخصات آن را نوشته ام. همچنین اظهار می کنم که پژوهش و موضوع پایان نامه ام تکراری نیست و تعهد می نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر مطابق آیین نامه مالکیت فکری و معنوی از آن دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: قدرت الله انوری

تاریخ و امضا: ۱۳۹۱/۱۱/۸

تقدیم به

پدر و مادر مهربانم که زمینه ساز تحصیل و پشتوانه مادی و معنوی ام بوده و هستید

و

به همسر عزیزم که مشوقم و آنکه زندگی ام از آن اوست

و

به فرزندانم که روشنی چشم و امید فرداست

و

به همه ی آنانی که مرا دوست دارند.

سپاسگزاری

سپاس و ستایش آفریدگار عالمیان را که با عنایت بی پایان خود، به من توفیق کسب علم اندوزی عطا فرمود، تا در این زمینه قدمی بردارم.

و سپاسگزارم از استاد بزرگوار و گرانقدر **سرکار خانم دکتر زهرا ریاحی** زمین که با سعه ی صدر خود گام به گام در مراحل مختلف این پایان نامه مرا یاری و راهنمایی فرمودند.

و تشکر فراوان دارم از استادان فرهیخته و ارجمند **جناب دکتر محمد حسین کرمی** و **جناب دکتر نجف جوکار** که گرانبایه های بزرگ معنوی جامعه ادب و زبان پارسی هستند که با احساس مسئولیت فراوان و دقت و اشراف کامل از هیچ گونه کوششی در غنای این رساله دریغ نورزیدند، و شایسته است که از استاد بزرگوار و گرانقدر **جناب دکتر محمد رضا امینی** تقدیر و تشکر کنم که همواره مرا راهنمایی کرده است و همچنین از همسر و خانواده ام و نیز تمام دوستانی که به نوعی مرا در این راه یاری نموده اند، سپاسگزارم.

نشانه های اختصاری دستوری

مفهوم	نشانه ی اختصاری
اسم	ا
احکام نجومی	اح. نج
اسم خاص	اخ
اسم فاعل	افا
اسم مرکب	امر
اسم مصدر	امص
اسم مصغر	امصف
اسم مفعول	امف
اسم مکان	امک
بدیع	بع
پسوند	پس
تداول	تد
ترکی	تر
تصوف	تص
تفسیر	تفس
جمع	ج
جمله اسمیه	ج ا
حال	حا
حاصل مصدر	حامص
حرف	حر
حقوقی	حق
ربط	رب

زند	زند
صفت	ص
صوت	ص
صفت فاعلی	ص ف
صفت نسبی	ص نسب
عربی	ع
فارسی	ف
فعل	فع
فقه	فق
فلسفه	فلس
قید	ق
کنایه	کن
مجازاً	مج
محرّف	محر
مرکب	مر
موسیقی	مس
مصدر	مص
مصدر لازم	مص ل
معرب	معر
نجوم	نج
یونانی	یو
ترکیب اضافی	تراض
سانسکریت	سا
مصدر نفی	مص . نف

کتاب	نشانه های اختصاری
فرهنگ آندراج	آن
فرهنگ اسدی	اس
فرهنگ اصطلاحات نجومی	اص.ن
اقرب الموارد	اق
المصادر	المص
اوبهی	او
انجمن آرا	انج
فرهنگ برهان قاطع	بر
براهین العجم	بر.عج
تاج المصادر	ت
تاج العروس	تا
تذکره الاولیاء	تذ
فرهنگ جهانگیری	جه
منتخب	خ
دائرة المعارف فارسی	دا
دهار	ده
فرهنگ رشیدی	رش
ریاض العارفین	ریاض
زوزنی	زو
طبقات آلصوفیه	طبقات
غیاث الغات	غ
فرهنگ شاهنامه	فر.شاهنامه
فوائد الفواد	فوائد
قطر المحيط	قط

قصص الانبياء	قص
كنايات سخن	ك. س
كشاف اصطلاحات الفنون	كش
لغت نامه دهخدا	لغ
فرهنگ معين	م
فرهنگ كنايات منصور ثروت	م. ث
مجمع الفرس	مج
مجمع الفصحا	مجمع
فرهنگ كنايات منصور ميرزانيا	م.م
فرهنگ منتهى الادب	من
فرهنگ مويدي	مو
فرهنگ مهذب الاسماء	مهـ
فرهنگ نظام	ن
فرهنگ ناظم الاطباء	نا
نفسحات الانس	نف
فرهنگ نوربخشيه	نور
نوروزنامه	نو
شرفنامه منيري	شر
سروري	سر
معجم البلدان	معج
فرهنگ شعوري	شع
نصاب الصبيان	نص
المنجد	المنج
تحفه حكيم مومن	تحفه مو
التفهيم بيروني	اتف. بير

صحاح الفرس	صح
زمخشری	زمخ
لباب الباب	لب. ال
محیط المحيط	مح. ال
ترجمه قاموس	تر.قا
صراح اللغه	صر
فرهنگ جغرافیای ایران	فر.جغ
فرهنگ خطی	فر.خط
منتخب اللغات	منتخ
کنز اللغات	کنز
ربنجنی	ربنج
نوروزنامه خیام	نوخ
فرهنگ سخن	س
ترکی	تر

چکیده

فرهنگ لغات ، اصطلاحات و ترکیبات دشوار دیوان عثمان مختاری

به کوشش

قدرت الله انوری

عثمان مختاری از شعرای مشهور قرن پنجم و ششم هجری است که از شاعران پیشین خود چون عنصری و ازرقی و فرخی تاثیر پذیرفته که در این میان سهم عنصری از همه بیشتر است . مختاری در شاعران پس از خود چون خاقانی و اخسیکتی نیز تاثیر گذاشته اند به گونه ای که اشعار او را کلید فهم دیوان خاقانی خوانده- اند؛ اما به مرور ایام و به خاطر رشد روز افزون زبان پارسی و ظهور شاعران بزرگ این شاعر نامدار در سایه قرار گرفته است.

در این پایان نامه با رجوع به تذکره ها و کتاب های تاریخ ادبیات و فرهنگهای مختلف به شرح احوال این شاعر پرداخته شده و دیوان او نیز مورد بررسی قرار گرفته و واژگان و ترکیبات خاص و نادر و دشوار آن توضیح داده شده است. بنا بر اهمیت این اثر سعی شده است تا دشواری هایی که در راه فهم و درک آن وجود دارد رفع و زمینه ی آشنایی ادب دوستان با این اثر ادبی فراهم گردد.

این پایان نامه در چهار فصل کلیات، شرح حال و سبک شاعر، شرح لغات ، اصطلاحات و ترکیبات دشواری های دیوان و نتیجه گیری تنظیم شده است، از جمله نتایج قابل ذکر این تحقیق آنست که در الفاظ و مفردات اشعار مختاری لغات نا مانوس و اصطلاحات غریب و ترکیبات نادر که مخالف طبع اهل زبان باشد بسیار به ندرت دیده می شود. لغات عربی در دیوان عثمان مختاری لغات متداول در زبان فارسی عصر اوست و ترکیبات عربی بسیار کم استفاده شده است مختاری از اصطلاحات علوم و فنون مختلف از جمله اصطلاحات نجومی و فلسفی نیز بهره برده، اما استفاده از این اصطلاحات باعث دشواری اشعار او نشده است.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

۱-۱- مقدمه	۲
۲-۱- هدف تحقیق	۳
۳-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق	۴
۴-۱- پیشینه تحقیق	۴
۵-۱- روش تحقیق	۵

فصل دوم: شرح احوال و آثار حکیم مختاری

۱-۲- ولادت حکیم مختاری	۸
۲-۲- نام و نسب و تخلص و لقب مختاری	۱۱
۳-۲- تغییر تخلص مختاری	۱۲
۴-۲- لقب «مختار الشعراء»	۱۴
۵-۲- نسب و کنیت اصلی مختاری	۱۴
۶-۲- غزنوی بودن حکیم مختاری	۱۷
۷-۲- صباحت منظر و حسن دیدار	۱۹
۸-۲- خلق و خوی حکیم مختاری	۲۰
۱-۸-۲- تهی دستی و ناکامی	۲۰
۲-۸-۲- هجو ائیر کور	۲۱
۳-۸-۲- سبب محرومی های مختاری	۲۴
۴-۸-۲- حکیم مختاری و خواجه ابوالمظفر ابوالفتح	۲۶
۵-۸-۲- حکیم مختاری و خواجه ابوالمظفر ابوالفتح	۲۸
۹-۲- ممدوحان بزرگ حکیم مختاری	۳۰
۱۰-۲- مسافرت های حکیم مختاری	۳۳
۱-۱۰-۲- سفر هند و سند	۳۴
۲-۱۰-۲- سفر بلخ	۳۵
۳-۱۰-۲- سفر سرخس	۳۶
۴-۱۰-۲- سفر بست	۳۷
۵-۱۰-۲- سفر سیستان	۳۷

- ۳۸ سفر سه ساله کرمان ۶-۱۰-۲
- ۳۹ تاریخ وفات حکیم مختاری ۱۱-۲
- ۴۱ سبک و شیوه سخن مختاری ۱۲-۲
- ۴۴ ۱-۱۲-۲ - خصایص ادبی شعر مختاری
- ۴۵ ۱۳-۲ - ساختار شعر مختاری
- ۴۵ ۱-۱۳-۲ - موسیقی بیرونی
- ۴۶ ۲-۱۳-۲ - موسیقی کناری
- ۴۷ ۳-۱۳-۲ - موسیقی درونی
- ۴۷ ۱-۳-۱۳-۲ - جناس
- ۴۸ ۴-۱۳-۲ - موسیقی معنوی
- ۴۸ ۱-۴-۱۳-۲ - تضاد
- ۴۹ ۲-۴-۱۳-۲ - ایهام تناسب
- ۴۹ ۳-۴-۱۳-۲ - مراعات النظیر
- ۵۰ ۴-۴-۱۳-۲ - لف و نشر
- ۵۰ ۵-۴-۱۳-۲ - تلمیح
- ۵۰ ۶-۴-۱۳-۲ - مجاز
- ۵۱ ۷-۴-۱۳-۲ - تشبیه
- ۵۱ ۸-۴-۱۳-۲ - کنایه
- ۵۱ ۹-۴-۱۳-۲ - استعاره
- ۵۲ ۱۰-۴-۱۳-۲ - ارسال المثل
- ۵۲ ۱۴-۲ - قالب های شعری دیوان عثمان مختاری
- ۵۲ ۱-۱۴-۲ - غزل
- ۵۳ ۲-۱۴-۲ - قصیده
- ۵۳ ۳-۱۴-۲ - ترکیب بند
- ۵۳ ۴-۱۴-۲ - رباعی
- ۵۴ ۵-۱۴-۲ - قطعه
- ۵۴ ۶-۱۴-۲ - مثنوی
- ۵۴ ۱۵-۲ - مضامین اشعار مختاری
- ۵۵ ۱-۱۵-۲ - نمونه مضامین فلسفی
- ۵۶ ۲-۱۵-۲ - نمونه از مضامین که متضمن مسائل هیئت و نجوم است
- ۵۷ ۱۶-۲ - آثار مختاری
- ۵۷ ۱-۱۶-۲ - دیوان حکیم مختاری

۵۷ ۲-۱۶-۲- هنرنامه یمینی

۵۸ ۲-۱۶-۳- شهریار نامه

فصل سوم: شرح لغات ، اصطلاحات و ترکیبات دشوار دیوان عثمان مختاری

۶۰ شرح لغات ، اصطلاحات و ترکیبات دشوار دیوان عثمان مختاری

فصل چهارم: شرح اعلام

۲۰۹ شرح اعلام

فصل پنجم : نتیجه گیری وپیشنهاد ها

۲۲۰ نتیجه گیری

۲۲۲ پیشنهاد ها

۲۲۳ فهرست منابع و ماخذ

فصل اول

کلیات

کلیات

۱-۱- مقدمه

زبان و ادبیات یک ملت پویایی و افت آن ملت رادر هر عرصه نشان می دهد؛ چنانکه اساس فرهنگ و تمدن یک ملت را زبان و ادبیات آن ملت می سازد. زبان و ادبیات فارسی یکی از قدیمی ترین و گسترده ترین زبانها و ادبیات منطقه و جهان به حساب می آید و دستیابی به همه بخش ها و گرایش های این ادبیات پهناور برای یک نفر ممکن نیست و باید به شناخت و تحلیل بخشی هایی از آن بسنده کرد یکی از این بخش ها، آشنایی با دیوان شعرا است. از خلال این دیوان ها می توان به اطلاعات ارزنده ای از مسایل تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، ادبی و زبانی دست یافت. برای آنکه این دستیابی آسانتر و سریع تر حاصل شود، لازم است که دشواری های دیوان هر شاعر برطرف گردد. یکی از راههای رفع این ابهامات و دشواری ها شرح لغات و اصطلاحات و ترکیبات پیچیده ی دیوان ها است. دیوان عثمان مختاری از جمله دیوان هایی است که نیاز به شرح دارد.

لغات، اصطلاحات و ترکیبات دشوار و پیچیده ای که در دیوان اشعار عثمان مختاری دیده می شود، همچنین وجود لغات مهجور دیوان، نگارنده را برآن داشت تا دست به کارتهیه فرهنگی شود که درک معانی اشعار شاعر را آسان یاب کند.

عثمان مختاری یکی از شاعران پارسی گوی است که بیشتر به قصیده سرایی پرداخته و به گمان بیشتر بین سالهای (۴۶۹-۴۵۸) تولد یافته و بین سالهای (۵۱۲-۵۴۸) در گذشته است. (مختاری، عثمان ۱۳۴۱). وی بسیاری از پادشاهان و امرا و بزرگان عصر خود را مدح کرده است؛ به گونه مثال:

۱- لغز قلم و مدح ابوشجاع بن ابوغالب دبیر:

نباتییی که به حیوان همی بود راغب به روح نامیه، از نفس ناطقه نایب

(دیوان، ۲۹)

۲- در مدح ابوالملوک سلطان ارسلان بن مسعود بن ابراهیم غزنوی:
ای تخت، روی در شرف از آسمان بتاب وی تاج، نورگستر و بر آفتاب تاب
(دیوان، ۳۵)

۳- در وصف شعر و شاعری و مدح امیر سلطانشاه ابراهیم:
خسروان را سپهر زیر هواست رسم شاهان ز زندگان پیداست
(همان، ۴۰)

سبک و شیوه حکیم مختاری در شعر و شاعری دنباله شیوه عنصری با ترکیبی از ازرقی و فرخی است. همین شیوه است که در اواخر قرن ششم هجری به طرز خاقانی (متوفی ۵۸۲ یا ۵۹۵) و پیروان او از قبیل اخسیکتی و امثال او منتهی شده است. (مختاری نامه: ص ۳۲۶).
از این شاعر بزرگ و توانا علاوه بر دیوان که به همت زنده یاد جلال الدین همایی در سال ۱۳۴۱ در تهران به چاپ رسیده، یک منظومه محقق و مسلم و یک منظومه مشکوک به یادگار مانده است.

الف) هنرنامه یمینی: مثنوی است که به بحر خفیف و برای یمین الدوله امیر اسماعیل گیلکی ملک طبس ساخته شده که شامل ۴۹۲ بیت است.
ب) شهریار نامه: مثنوی داستانی است که به بحر متقارب از نوع برزنامه و امثال آن ساخته شده و ۹۲۵ بیت آن با مقدمه اختصاصی ضمیمه دیوان، طبع گردیده است.

۲-۱- هدف تحقیق

- ۱- رفع دشواری های لغوی دیوان عثمان مختاری
- ۲- رفع ابهام از ترکیبات دشوار دیوان عثمان مختاری
- ۳- مشخص نمودن کلمات مهجور و توضیح درباره آنها
- ۴- بررسی تحول معنایی کلمات دیوان عثمان مختاری نسبت به معنای متداول امروزی آنها

۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق

مسلم است که هر گرایش و یا هر کاری یک کلیدی می خواهد که به واسطه آن می توان به آن گرایش و مسلک دسترسی پیدا کرد و بدون شک فرهنگ و فرهنگ نگاری یک دیوان، از جمله راههای پی بردن به معنای اشعار آن دیوان می باشد. و از طرفی این کار ما را به زبان شاعر و از ویژگیهای زبانی شاعر که در آن دوره زندگی می کرده، آشنا می سازد. از این جهت تدوین یک فرهنگ که تضمین کننده معانی لغات، اصطلاحات و ترکیبات دیوان موجود و شیوه سخن سرایی وی باشد، در جای خود حائز اهمیت است.

دانشمندان و اساتید در دوره های مختلف برای فهم و درک بهتر ما دست به تصحیح و پژوهش های ادبی در بخش های مختلف زده است و تا حدودی راه را در عرصه های ادبی ما هموار ساخته اند. و این حقیر هم برای اینکه دینی را ادا کرده باشم بر این شدم که دیوان عثمان مختاری را که جایی برای تحقیق و پژوهش دارد و هم برای آسانی کار خوانندگان و فهم و درک بهترشان، لغات، اصطلاحات و ترکیبات دشوار دیوان عثمان مختاری را مورد تفحص قرار دهم تا برای رهپویان و عاشقان ادب پارسی کلید ابیات دیوان شاعر باشد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

با اینکه رهروان و ادب دوستان از گذشته های بسیار دور برای گره گشایی و شرح و تحلیل آثار ادبی توجه خاصی داشته اند، اما عثمان مختاری با همه توانایی و چیرگی که در ادبیات فارسی داشته، کمتر مورد توجه واقع شده است و تحقیقاتی که در باره ی شرح زندگی و تحلیل اشعار وی صورت گرفته است عبارتند از:

۱- دیوان عثمان مختاری که به همت زنده یاد جلال الدین همایی ترتیب، جمع آوری و نام گذاری گردیده و در سال ۱۳۴۱ به چاپ رسیده است. همایی دیوان مختاری را که بیشتر غیر الفبایی بود پس از استقصا در گرد آوردن همه اشعار مختاری، به ترتیب الفبایی و با اسلوبی که خاص خود ایشان است، تنظیم کرده و به شرح و توضیح بعضی از لغات پرداخته است.

۲- مختاری نامه با نام فرعی مقدمه ی دیوان عثمان مختاری که تاریخچه دیوان عثمان مختاری و ترجمه حال و سرگذشت زندگانی شاعر است، این مقدمه در کیفیت تدوین و تصحیح دیوان مختاری و شرح نسخ و سرگذشت زندگانی شاعر و سفرهای وی به دیگر اقالیم و رفع انتساب مثنوی شهریار نامه به وی، تهیه و تنظیم شده است. (بی تا، بی جا)

۳- محمد حسین بن محمد صادق آشتیانی کتابی به نام «تذکره الشعراء» (۱۳۳۹ هـ ق) دارد که در بین شاعران و اشعار آنها از عثمان مختاری و نمونه اشعار او نیز یاد کرده است. درین کتاب از شعرای زیادی نام برده شده و اشعار آنها جمع آوری گردیده است، که از جمله آنها می توان از عثمان مختاری، سنایی غزنوی، ابوالفرج رونی، ناصر خسرو علوی و غیره نام برد.

۴- ناهید خضرای علیزاده موضوع پایان نامه خود را زیر عنوان (تشبیه در دیوان عثمان مختاری) در سال (۱۳۸۹) به راهنمایی جلیل تجلیل و به مشاوره حبیب الله عباسی به پایان رسانده است.

۵- محمد عمادی یکی از دانشجویان دانشگاه تربیت معلم موضوع پایان نامه خود را به نام «تصویر پرندگان در شعر سامانی و غزنوی تا عثمان مختاری و سنایی» در سال (۱۳۷۷) به راهنمایی حکیمه دبیران به پایان رسانده است.

۶- «بررسی ویژگی های سبکی دیوان عثمان مختاری» موضوع پایان نامه شیرین بقایی است که آن را به راهنمایی محمد غلامرضایی در دانشگاه شهید بهشتی در سال (۱۳۸۴) به پایان رسانده است.

با توجه به تحقیقاتی که بر دیوان شاعر انجام شده، لازم است که تحقیق در باره ی شرح لغات، اصطلاحات و ترکیبات دشوار دیوان عثمان مختاری صورت بگیرد این کار خالی از اهمیت نخواهد بود.

۱-۵- روش تحقیق

در این تحقیق روش کتابخانه ای به شیوه متن پژوهی به کار گرفته شده است. ابتدا غور و بررسی دقیق روی متن دیوان صورت گرفت و بعد از آن لغات، اصطلاحات و ترکیبات نیازمند به

توضیح به ترتیب حروف الفبا نوشته شد. پس از آن برای پیدا کردن معنای مناسب هر مورد ذکر شده به فرهنگ های لغت مراجعه و در صورت تطبیق درست معنایی لغات، اصطلاحات و ترکیبات در بیت با معنی یاد شده در فرهنگ ها، این معنی در برابر لغت، اصطلاح و ترکیب نوشته شد، اما در صورت دست نیافتن به معنای متناسب در فرهنگ ها به گونه ای تحلیلی و اجتهادی با در نظر داشت معنای بیت مذکور، معنای لغت ذکر گردید.

در مقدمه برای آشنایی بیشتر و بهتر با شاعر به شرح زندگی عثمان مختاری و آثار و سبک او نیز پرداخته شد؛ باشد که پیش زمینه ای برای خوانندگان و علاقه مندان به دیوان مختاری باشد